

Kırgızistan'da Bir Din Eğitimi Kurumu: Medreseler

Salih Pay

Yard. Doç. Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi
salihpay@gmail.com

M. Akif Kılavuz

Doç. Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi
makifkilavuz@hotmail.com

Özet

Kırgızistan'da ilk ve ortaöğretim düzeyinde din eğitimi-öğretimi veren okullar bulunmamaktadır. Yaygın eğitim alanında bireyler din eğitimi ve öğretimi ihtiyaçlarını medrese ve cami kursları aracılığıyla karşılamaktadırlar. Medreselerdeki öğretim programları çağdaş sorunlara cevap verecek nitelikte değildir. Bu programlar genellikle XII.-XV. asırlarda hazırlanmıştır. Medreselerdeki ders programlarında genellikle sosyal bilimler ve eğitim bilimlerine yer verilmemektedir. Medreseler devletten ve vakıflardan düzenli destek almamaktadırlar. Kırgızistan medreselerinde geleneksel medrese kuruluş yapısı ve ders programları konusunda köklü ve düzenli yeniliklere ihtiyaç duyulmaktadır.

Abstract

A Foundation of Religious Education-Instruction in Kyrgyzstan: Madrasas

There are not religious education and instruction in schools in Kyrgyzstan. In the field of non formal religious education, the people have been meeting their needs by the madrasas and the

mosque courses. The curriculum is not suitable for the contemporary problems of the students and the people. This curriculum generally prepared in the XII-XV. century. In the curriculum, there are not social sciences and educational sciences. The madrasas have not been aided by the government and the foundations. Kyrgyzstan madrasas have been needed a lot of reforms concerning with the structure and curriculum.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Türkistan, Türk Cumhuriyetleri, Kırgızistan, Medrese, Eğitim-Öğretim, Yaygın Din Eğitimi.

Key Words: Central Asia, Turkistan, Turkic Republics, Kyrgyzstan, Madrasa, Education-Instruction, Non formal religious education.

Giriş

Kırgızistan; kuzeyde Kazakistan, batıda Özbekistan, güneybatıda Tacikistan ve güneydoğuda Çin Halk Cumhuriyeti ile komşu olan, yaklaşık 5.300.000 nüfusa sahip bir Orta Asya ülkesidir.

Kırgızistan çok uluslu, çok kültürlü ve çok dinli bir ülkedir. Yaklaşık 80 farklı etnik gruba mensup insanın yaşadığı ülkede toplam nüfusun %67,4'ü Kırgız, %14,2'si Özbek, %10,3'ü Rus, %1'i Uygur, %0,7'si Ukraynalı, %6,4'ü Alman, Çinli, Koreli ve diğer etnik gruplardan oluşmaktadır¹. Nüfusun bileşenleri bakımından çok etnikli bir dokuya sahip ülkedeki ulusal kültür, geniş bir coğrafyanın tesiri altında kalmıştır. Mevcut tüm dini-kültürel unsurları koruyup geliştirmeye çalışan Kırgızistan'ın inanç değerleri açısından renkli bir nitelik taşıdığı söylenebilir². 2000'li yılların başında Kırgızistan nüfusunun %84'ü Müslüman, %15'i Ortodoks Rus ve geri kalan %1'i ise farklı dinlere mensuptur³.

Kırgızların atayurdu, farklı görüşler bulunmakla beraber, çoğunlukla Moğolistan'ın kuzey batı tarafındaki Kırgız-Göl, Yenisey ve Orhun ırmaklarının yukarı boyları ile Altay ve Sayan dağları kabul edilmektedir. Tarihte en az devlet kuran Türk boylarından birisi olan Kırgızlar, zaman zaman bağımsızlıklarını kazansalar da çoğunlukla Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar, Hitaylar, Moğollar, Özbekler gibi içlerinde Türk olmayanların da bulunduğu farklı millet

¹ Özdenoğlu, Selda, *Kırgız Cumhuriyeti*, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Temmuz 2005, <http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/K%C4%B1rg%C4%B1zistan.doc>, 15.03.2008, s. 6.

² Erdem, Mustafa, *Kırgız Türkleri*, Sosyal Antropolojik Araştırmalar, ASAM (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi) Yayınları, Ankara 2000, s. 44-48, 93-121, 149-163.

³ Özdenoğlu, a.g.e., s. 6.

veya devletlerin hâkimiyeti altında yaşamışlardır. XVIII. yüzyılın başlarında Hokand Hanlığı'na bağlanan Kırgızlar, bir süre sonra yönetimi ele geçirmişlerse de, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan Rus istilasına ancak 1876 yılına kadar dayanabilmişlerdir⁴. Çarlık Rusyasının ardından Sovyet hâkimiyetine giren Kırgızlar, ancak Birliğin dağılması akabinde, 1991 yılında yeniden bağımsız devlet kurabilmişlerdir.

Kırgızların İslâmlaşma süreci ile ilgili olarak da farklı görüşler bulunmaktadır. Onların bir kısmının, en azından Tanrı Dağlarında yaşayan boylarının İslâm ile ilk kez tanışmaları, İslâm ordularının Türkistan'a ulaştığı VIII. yüzyıl olarak kabul edilebilir. Karahanlılar döneminde kitleler halinde İslâm'ı kabul eden Türk boyları arasında, büyük ihtimalle Kırgızların da bulunduğu söylenmektedir. Ancak onların İslâm'ı özümsemeleri Hokand Hanlığı döneminde gerçekleşmiştir⁵.

Bağımsızlığa kavuşmasından itibaren pek çok etnik unsurun ortak vatani olan Kırgızistan'ın, tarihte kader birliği yaptığı ülkelerle ve şu anki komşularıyla ilişkileri nedeniyle zengin bir tarihi birikim ve kültürel dokuya sahip olduğu söylenebilir⁶. Ancak kültürel doku açısından sahip olunan bu zenginlik, devletin yeniden yapılandırılmasında ve bu yapılandırma içerisinde din eğitimi-öğretiminin konumlandırılmasında karar almayı zorlaştırmaktadır⁷.

Sovyetler Birliği döneminde din eğitimi-öğretiminin resmen yasak olması nedeniyle, bağımsızlık öncesi Kırgızistan'da da din eğitimi-öğretimi hukuki açıdan mümkün değildi. Bu sebeple bağımsızlığın elde edilmesinden sonra toplumda dinî bilgi boşluğu hissedilmiş; bunu giderebilmek için din hizmeti sunacak kuruluşlara ihtiyaç duyulmuştur.

Ülkelerin çoğunda halkın din hizmetlerini karşılayacak elemanları yetiştirmek üzere, devletin sorumluluğunda faaliyet gösteren din eğitimi-öğretimi kurumları vardır. Ancak Kırgızistan'da devlete bağlı ilk ve ortaöğretim düzeyinde din eğitimi-öğretimi veren okullar

⁴ Geniş bilgi için bkz. Erşahin, Seyfettin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, S/E/K Yayınları, Ankara 1999, s. 16-29.

⁵ Geniş bilgi için bkz. Erşahin, a.g.e., s. 34-54; Akramova, Dilaram, *Kırgızistan'da Orto Mekteplerdeki Adep Sabagı Dersinde Din Eğitimi İle İlgili Amaçların Gerçekleşme Düzeyi (Oş Örneği)*, doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 13.

⁶ Geniş bilgi için bkz. Tügen, Kamil, *Kırgızistan'dan Notlar*, Bassaray Matbaası, Bişkek 2002.

⁷ Yılmaz, Hüseyin, "Çağdaş Dünyada Din Öğretimi ve Kırgızistan'la Karşılaştırılması", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XII, sy.1, Sivas 2008, ss. 91-119, s. 108.

bulunmamaktadır⁸. Örgün eğitimde din eğitimi; üniversite düzeyinde, Oş Devlet Üniversitesine bağlı Oş İlahiyat Fakültesi⁹, Araşan İlahiyat Fakültesi¹⁰, Bişkek'te Kırgızistan İslâm Üniversitesi ile Rasulü Ekrem İslâm Üniversitesi'nde gerçekleştirilmektedir.

Yaygın eğitim alanında ise din eğitimi alma özgürlüğünden yararlanmak isteyen bireyler bu ihtiyaçlarını, devletten izin alarak açılmış medrese ve cami kursları aracılığıyla karşılamaktadırlar. Kırgızistan'da din eğitimi daha ziyade okul dışında, isteyenlerin katıldığı cami kurslarında veya medrese adıyla faaliyet gösteren kurumlarda verilmektedir.¹¹

Bu açıdan camiler ve dinî bilgilerin öğretildiği medreseler, Kırgızistan'daki dinî hayatın şekillenmesinde önemli görevler ifa etmektedir.

Bu makalenin amacı, bağımsızlığına yeni kavuşmuş Kırgızistan'da, medreselerdeki din eğitimi-öğretiminin yapısı hakkında bilgi vermek ve bu kurumların kendine has şartları içerisinde daha verimli hale getirilmesi için değerlendirmelerde bulunmaktır.

Makalede, önce Kırgızistan'da dinî hayat ve din eğitimi-öğretiminin hukuki temelleri üzerinde durulacak, sonra Kırgızistan Medreselerinin işleyişi hakkında bilgi verilecektir.

Araştırmayla ilgili olarak önce tarihi gelişim süreci içinde medrese sistemi ve işleyişi ile ilgili kaynaklar taranmış, Kırgızistan'ın dinî yapısı ile ilgili çalışmalar değerlendirilmiştir. Başta Kırgızistan'ın ilk medresesi olma özelliğine sahip Abdıcabbar medresesi ve diğer medreseler ziyaret edilerek ilgililerle görüşmeler yapılmıştır.

I. Kırgızistan'da Din

SSCB'nin 1991 yılında dağılmasından sonra, siyasi baskıların kalkmasını müteakip, bölgede yaşayan unsurlar kendi kültürel

⁸ Yılmaz, a.g.m., s. 116.

⁹ Oş İlahiyat Fakültesi hakkında geniş bilgi için bkz.: Pay, Salih, "Türk Cumhuriyetleri ile Türk ve Akraba Topluluklarındaki İlahiyat Fakültelerine Dair Bir Değerlendirme (Oş İlahiyat Fakültesi Örneği)", *Uluslararası Globalleşme Sürecinde Kırgızistan'da Din Bilimleri ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Meseleleri Sempozyumu 21 - 22 Mayıs 2007*, Bişkek 2008, ss. 293-309.

¹⁰ Araşan İlahiyat Fakültesi hakkında geniş bilgi için bkz.: Aydar, Hidayet, "Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Profili", *Uluslararası Globalleşme Sürecinde Kırgızistan'da Din Bilimleri ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Meseleleri Sempozyumu 21 - 22 Mayıs 2007*, Bişkek 2008, ss. 269-292.

¹¹ Yılmaz, a.g.m., s. 115.

kökenlerini aramaya başlamış ve bir öze dönüş hareketi gerçekleşmiştir¹².

Sovyetler Birliği döneminde eğitimin her aşamasında ateist ideolojinin etkin olduğu bilinmektedir. Bu ideolojiden olumsuz etkilenen Kırgızistan halkı, bazı temel dinî değerlerden önemli ölçüde uzaklaşmış; oluşan manevî boşluk ise başka düşüncelerle doldurulamamıştır¹³.

Dinî bilinçlenme ile ilgili yapılan bir araştırmada, Kırgızistan'da dine yönelimin yüksek olduğu, toplumun önemli bir kesiminin yeni yetişen nesle din eğitimi verilmesini istediği, Sovyetler Birliği döneminde bile, sınırlı düzeyde de olsa, halkın dindarlığının bir şekilde devam ettiği ve dindarlaşma sürecinin artarak devam edeceğine inanıldığı sonucuna varılmıştır¹⁴.

Ülkede, din karşıtı propagandaların etkisinden kurtulup dine yönelme ihtiyacı duyan insanlara yardımcı olmaya çalışan, ancak dinî konularda sağlıklı bilgilendirme yapıp yapamayacağı tam olarak anlaşılabilen pek çok oluşum faaliyet göstermektedir. Ayrıca, son yıllarda halkın önemli bir kesiminin giderek dine yönelişini ve öteden beri var olan dinî bilgi boşluğunu fırsat bilen misyonerler, bu ülkedeki etki alanlarını genişletmeye çalışmaktadırlar¹⁵.

Diğer taraftan okul programlarında sağlıklı bir din eğitimi henüz yer almadığı için, göçebe hayatın getirdiği imkânsızlıklar sebebiyle tarihten beri süregelen pek çok halk inancı, toplumun önemli bir kesimi tarafından dinin aslî unsuru gibi algılanmaya devam etmektedir¹⁶.

Kırgızistan'da dinle ilgili başka anlayış biçimlerinden de söz edilebilir. Nitekim bazı kişi ve çevrelerce din ve dindar insanların ülkenin geleceği bakımından potansiyel bir tehdit unsuru olarak görüldüğü, mağdur ve masum kesimlerin din özgürlüğünü savunma

¹² Erdem, Mustafa, "Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hakkında Bildiri", *Uluslararası Sempozyum Orta Asya'da İslam 20-21 Mart 2004*, Oş 2004, ss. 15-17, s.15.

¹³ Yılmaz, a.g.m., s. 114.

¹⁴ Bkz. Cihan, Ahmet, "Kırgızistan'da Dinî Bilinçlenmenin Toplumsal Tezahürleri", *Oş İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, Oş/Kırgızistan 2005, ss. 82-93, s. 19; Arık, Durmuş, "Bağımsızlık Sonrasında Kırgızistan'da Sosyo-Dini Görünüm", *Ülkümüz*, yıl 1, sy. 2, Ankara 2004, s. 299-312.

¹⁵ Kırgızistan'daki misyonerlik faaliyetleri ile ilgili geniş bilgi için bkz: Yılmaz, "Kırgızistan'da Misyonerlik ve Din Eğitimi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XI, sy. 1, Sivas 2007, s. 91-128.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz: Temirov, Taalaybek, "Kırgız Bolgonuma Sıymıktanam", *Sovetik Kırgızistan Gazetesi*, sy. 259, 10.11.1998, s. 3; Kalafat, Yaşar, *Uluğ Türkistan Notları*, Ecdat Yayınları, Ankara, 1995, s. 84-85; Polat, Kemal, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005, 245-252.

görüntüsü altında radikal dinî oluşumlara destek sağladığına inanılmaktadır¹⁷.

Kırgızistan'ın 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığa kavuşmasıyla genel eğitim açısından olmasa bile, din eğitimi-öğretimi açısından pek çok değişim ve gelişme yaşanmaya başlamış; din konusu, yeniden ele alınarak önemi ve içeriği toplumun her katmanında tartışılır olmuştur. Müslüman Kırgız halkı, bağımsızlık sonrasında, daha önce uygulanması yasak olan bazı dinî tören ve merasimleri günlük yaşamlarında sıkça yerine getirmeye başlamıştır. Bütün bunların yanında devlet, halkın talepleri doğrultusunda, din eğitimi-öğretiminden uzak kalan toplumun, özellikle de genç neslin, dinini öğrenmesine izin vererek, hatta onlara bazı konularda maddi yardımlarda da bulunarak adeta din eğitimi-öğretimine destek verici politikalar uygulamaya koymuştur¹⁸.

Toplumdaki dindarlaşma olgusunun artmasında, 1990'lı yılların başından itibaren teşekkül etmeye başlayan bağımsız devlet yapılanması ile din eğitimi-öğretimi yasağının kaldırılması ve aileden başlayarak yaygın ve örgün din eğitimi-öğretimi veren kurum ve organizasyonların faaliyetlerine izin verilmesi önemli bir etken olmuştur. Sayı ve nitelik açısından giderek yükselen bir eğri çizen ibadethaneler, dindarlaşma olgusunun somut göstergelerinden sadece biridir.

Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen, daha çok yoksul halk kesimleri arasında az yoğunluk kazanan dindarlaşma olgusunda dinî değer, algılama ve pratiklerin pek fazla içselleştirilmediği ve önemli bir derinlik kazanmadığı da yadsınamaz bir gerçekliktir.

Bununla birlikte, oldukça geç bir dönemde Müslümanlaşmış ve İslâmî değerler yeterince kök salıp yerleşmeden, önce Çarlık Rusya'sının, akabinde de din karşıtı ve katı bir ateist politika izleyen Sovyet yönetimi altında kalmış ve son yirmi yıl içerisinde de bağımsız olarak yeniden örgütlenme mücadelesi veren bir toplumda, merkezi hükümetlerin doğrudan herhangi bir desteği olmadan ve yeterli düzeyde bir din hizmeti sunulmamasına rağmen, yoksul sivil halkın katkılarıyla gerçekleştirilen faaliyetlerin büyük bir başarı olduğu söylenebilir¹⁹.

¹⁷ Ömüralı, Uulu Çoyun, *Tenirçilik*, Kron Yayınları, Bişkek, 1994, s. 279; Esenaliev, Amangul, "Diniy Sabat Uçur Talabı", *Kırgız Tuusu Gazetesi*, sy. 55, 16-19.05.1997, s. 4; Anderson, John, "Religion, State, and Society in the New Kyrgyzstan", *Journal of Church and State*, January 1999, ss. 99-116, s. 111-112.

¹⁸ Akramova, Dilaram, *Din Eğitiminin Genel Eğitim İçindeki Yeri ve Kırgızistan'daki Durum*, yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000, s. 93.

¹⁹ Cihan, a.g.m., s. 18.

A. Kırgızistan'da Din Eğitiminin Hukukî Temelleri

Kırgızistan, demokratik-laik yönetim tarzını benimsemiş bir ülkedir. Bölgede dinler arası bir çatışma ve huzursuzluğun olmaması için devlet, din konusu ile çok yönlü ilgilenmekte ve vatandaşlarını dinî konularda bilinçlendirme yolunda çareler aramaktadır²⁰.

Bağımsızlığın ilk yıllarında bu bilinçlendirme arayışının ilk adımlarının atıldığı, dönemin Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in şu sözlerinden de anlaşılmaktadır: *"Milletimizin önünde duran hedeflerin gerçekleşmesinde dinin ve dinî müesseselerin rolü büyüktür. İslâm'ın toplumumuzdaki etkisi gittikçe artmaktadır. Devletimiz düzenli ve belli çerçevede içerisinde yapılan İslâmî faaliyetlere destek verecektir..."*²¹.

Kırgızistan'da din işleri ile devlet işleri birbirinden ayrılmış, ancak bireylerin din özgürlüğü engellenmemiştir. Anayasa'nın 2. Maddesi'nde; *"Vatandaşlar, dinî inancı ne olursa olsun, her türlü eğitimi alma hakkına sahiptirler"* ifadesi bulunmaktadır. Aynı maddede din eğitimi ile ilgili şu ifadeler yer almaktadır: *"Vatandaşlar dinlerini öğrenmek için dinî teşkilat kurabilir ve tek başına veya başkalarıyla istedikleri dilde eğitim alabilirler"*²². Ayrıca Anayasanın 16. Maddesi'nde de *"Kırgızistan Cumhuriyeti'nde herkes kendi dinine inanma, dinî örf ve adetlerini yerine getirme özgürlüğüne sahiptir"*²³ hükmüne yer verilmiştir.

Kırgızistan'da din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili hakların sağlanması, korunması ve dinî kurumların kontrol edilmesi, devletin sorumluluğundadır. 4 Mart 1996'da devletin dinle ilgili siyasetini yürütmek üzere Din İşleri Komisyonu kurulmuştur. Hükümete bağlı olarak hizmet yürüten bu komisyon, sadece Müslümanların değil, diğer inanç mensuplarının çalışmalarını da denetlemektedir. Bu arada Müslümanların din işleri ile ilgili haklarının sağlanması amacıyla Kırgızistan Müftülüğü ihdas edilmiş, ayrıca bu müftülüğe bağlı olarak şehir ve oblast (bölge) kadılıkları (müftülük) kurulmuştur²⁴.

Kırgızistan'da İslâm'ın bireylere öğretilmesi ile ilgili çalışmalarda, siyasetçilerin sözlü beyanlarına rağmen, devlet desteğinin henüz yeterli bir düzeye ulaştığını söylemek zordur. Bu da ülke yönetiminde önemli bir ilke kabul edilen laikliğin, bazı kişiler tarafından farklı yorumlanmasından kaynaklanmaktadır²⁵.

²⁰ Akramova, *Adep Sabagı...*, s. 3.

²¹ Gosudarstvo, *Religiya-i Zakon (Zbornik Dokumentov-i Materialov)*, Bişkek 1997, s. 3-4.

²² *Kırgız Respublikasının Konstitutsiyası*, Bişkek 1993, s. 3-6.

²³ *Kırgız Respublikasının Konstitutsiyası*, Bişkek 1993, s. 12.

²⁴ Erşahin, *a.g.e.*, s. 168-170, 171-177.

²⁵ Yılmaz, *a.g.m.*, s. 110, 117.

Din eğitim ve öğretimi ile ilgili yasal hükümler açısından diğer ülkelerle Kırgızistan arasında benzerlikler bulunmaktadır. Ancak diğer ülkeler, yasalarca tanınan din eğitimi-öğretimi hakkının bir gereği olarak okullarında din eğitimi-öğretimine yer verirken, Kırgızistan'da eğitim-öğretim sistemi içerisinde bu haktan yararlanmaya yönelik girişimlerin henüz başlatılmadığı anlaşılmaktadır.

Temel eğitimin on bir yıl olduğu Kırgızistan'ın devlet okullarında, doğrudan din eğitimi-öğretimi ile bir ders yoktur. Ancak Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda 1991 yılından itibaren, programa isteğe bağlı olarak okutulmak üzere "İman Sabagı"²⁶ adıyla bir ders konulmuş ve bu ders 2003 yılında zorunlu hale getirilmiştir. Temmuz 2004'te yürürlüğe giren 545 sayılı kanun ile dersin adı "Adep Sabagı" şeklinde değiştirilmiştir.

Adep Sabagı, dinî bilgilerin sistematik olarak öğretildiği bir ders olmaktan ziyade, bazı ahlâkî kurallar ile Kırgız kültür ve geleneklerinin işlendiği bir derstir. Dinin hem ahlâk, hem de kültür ile ilişkisinin bulunması sebebiyle, ders programında kısmen dinî konulara da yer verilmiştir²⁷.

Örgün eğitim kurumlarında din eğitimi veren bir dersin bulunmaması ve bu sebeple İlahiyat fakülteleri veya Yüksek Din Öğretimi kurumlarından mezun olanların ülkenin geneline din hizmeti götürebilme imkânına sahip olmaması, halka din hizmeti götürececek bireyleri yetiştirme amacıyla kurulan medreselerin önemini arttırmaktadır.

B. Kırgızistan'da Sovyetler Birliği Döneminde Yaygın Din Eğitimi

Bilindiği gibi SSCB döneminde camilerin ve medreselerin fonksiyonlarını icra etmesine izin verilmemiştir. 1922 yılında Sovyet hükümetinin kabul ettiği özel bir kanun, din öğretimi yasağı ve buna riayetsizlik halinde uygulanacak ağır hükümleri ihtiva etmiştir.

²⁶ Bazıları Kırgız dilinde imanın; ahlâk, onur ve kültür anlamına geldiği düşüncesiyle, dersin içeriğinin kültürel konularla sınırlı olmasının laik eğitim anlayışına daha uygun düşeceğini belirtmişlerdir. Yapılan tartışmalar sonucunda bir karara varılmış ve Temmuz 2004'de yürürlüğe giren 545 sayılı kanun ile dersin adı "Adep Sabagı" şeklinde değiştirilmiştir. Bu yeni dersin programında dinî içerik azaltılmış, kültürel konular ise zenginleştirilmiştir. Bkz. Akramova, *Adep Sabagı...*, s. 4.

²⁷ Adep Sabagı'nın programı incelendiğinde, kültürel değerler, büyüklere saygı ve insanlara karşı sorumluluk gibi içeriğin yanında; imanın değeri, ahlâklı olmanın önemi, yardımseverlik, nikâh ve aile, ana-babaya saygı, selamlaşma, halk inançları, İslâm ve Kırgızların eski inançları, kültür-din ilişkisi gibi din eğitiminin de alanına giren bazı konuların doğrudan veya dolaylı olarak yer aldığı anlaşılmaktadır. Bkz: Akramova, *Adep Sabagı...*, s. 31-45.

Resmi olarak din eğitim ve öğretimi devlet tarafından uygun görülmemekle birlikte; köylerde, mescitlerdeki din görevlileri, halkın din hizmeti alma ihtiyacını sınırlı da olsa karşılamaya çalışmışlardır. Bu husus devlet yetkilileri tarafından bilinse de çoğu zaman görmezlikten gelinmiştir. Çünkü devlet yetkilileri bile cenaze, sünnet ve nikâh gibi merasimlerde din görevlilerine ihtiyaç duymuşlardır²⁸.

Her köyde bulunan ve “damıla” adı verilen din görevlileri, her ne kadar resmi bir eğitim kurumuna devam etme fırsatı bulamamış olsalar da Kur’an okuyabilecek seviyede idiler. Din görevlileri aynı zamanda çocukların din eğitimi ihtiyaçlarını da karşılamaya çalışıyorlardı. Din görevlileri çocuklara öncelikle Kur’an okumasını öğretirlerdi²⁹. Bu çerçevede genellikle “Muallim-i Sani” adı verilen “Kur’an Okumaya Giriş” niteliğindeki alfabe okutulurdu. Son sayfalarında on iki küçük sûrenin de bulunduğu kitabı bitiren öğrenciler Kur’an okuyabilmekteydiler. Kur’an’ın yarısına gelindiğinde medreselerde okutulan “Muhtasarul-Vikaye” isimli Fıkıh kitabı okumaya başlanırdı. Kur’an-ı Kerim baştan sona molla ile okunup bitirildikten sonra hatim töreni yapılırdı. Daha üst düzeyde din eğitimi almak isteyenler ise bölgede yaşayan ünlü bir molladan eğitim almaya devam ederdi³⁰.

Uzak yerlerden gelen öğrencilerin iâşe ve ibate sorunu, büyük oranda yerel imkânlarla çözüldü. Mollalar, öğrencilere yardım etmenin evleri bereketlendireceğini söyleyerek yardım hususunda halkı teşvik ederler; onlar da imkânları ölçüsünde katkı sağlar ve evlerinde öğrenciler için oda tahsis ederlerdi. Öğleye kadar hocanın evinde ders gören öğrenciler, öğleden sonra evinde kaldığı kişiye ev işlerinde ya da bağ-bahçe işlerinde yardımcı olurlardı. Öğrenciler, geçimlerini sağlayan kişilerin evlerinin bir odasında kaldığı ve hocanın evinin bir odasında eğitim gördüğü için bu sisteme “hücre sitemi” deniyordu³¹.

Din görevlileri dini birikimlerini arttırmak ve kendilerini geliştirmek için “ictima” adı verilen toplantılar yaparlardı. Sırasıyla bir köydeki din görevlisi diğerlerine ev sahipliği yapardı. En bilgili olan din görevlisi, evin “tör”ü denilen girişinin yukarı tarafına oturtulur, kendisine çeşitli sorular yöneltilir, günlük problemlere

²⁸ Kozukulov, Timur, “Tarihî Süreçte Orta Asya ve Kırgızistan’da Din Siyaseti ve Eğitimi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 24, Erzurum 2005, ss. 167-182, s. 174.

²⁹ Abdıkaimova, Nazira, *Kırgızistan’daki İslâm Üniversitesi ve Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Eğitim Metotları ve Farklılıklar*, lisans tezi, Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Oş/Kırgızistan 2007, s. 12.

³⁰ Kozukulov, a.g.m., s. 174.

³¹ Aripov, Niyazali, *Kırgızistan’daki Medreseler ve Medrese Öğretimi*, lisans tezi, Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Oş/Kırgızistan 1998, s. 14.

çözüm bulunmaya çalışılırdı. Her din görevlisi farklı bilim alanında uzman olarak görülür ve birbirlerinden faydalanırlardı. Bilgileri daha yeterli olanlar kendilerini daha da geliştirmek isteyenlere hocalık yapardı³².

Sovyet döneminde bugünkü Kırgızistan sınırlarının yer aldığı bölgede medreselerin hepsi kapatılmıştı. Bu dönemde Sovyetler Birliği'nde sadece iki medresenin faaliyetine izin verilmişti. Bunlar, Özbekistan sınırları içinde bulunan Taşkent'teki "Mir-Arap Medresesi" ile Buhara'daki "İmam el-Buharî İslâm Enstitüsü" idi³³.

Buhara'daki medresede her sene sadece on dört – on altı öğrenci eğitim görüyordu. Bu medresenin eğitim süresi yedi yıl idi. Öğrenci medreseyi tamamladıktan sonra isterse Taşkent'teki medresede beş yıl daha okuyabiliyordu. Medreseyi başarıyla bitirenler diplomalı bir din görevlisi olma imkânına kavuşuyordu.

Sovyet Dönemi'nde Tatar din görevlileri bütün Orta Asya'da otorite sahibiydi. Nitekim dinî kitaplar genelde Tataristan'da veya Moskova'da Tatar cemiyetleri tarafından bastırılıyordu. Dinî ilimleri Tatarların daha iyi bildiklerine dair bir kanaat yaygındı. Bu sebeple Tataristan'da basılan kitaplar da daha makbul kabul edilir ve bu kitaplardan övgüyle bahsedilirdi. Medreselerdeki Tatar nüfuzunun hâlâ devam ettiği söylenebilir. Çünkü günümüzde Kırgızistan medreselerinde de genellikle Tataristan'da basılan kitaplar okutulmaktadır³⁴.

II. Kırgızistan'da Medreseler

A. Medreselerin Tarihi Gelişimi

Hız Muhammed'in (a.s.), tebliğ çalışmalarıyla Mekke döneminde Dâru'l-Erkam'da başlayan din öğretimi³⁵, ilk kurumsallaşmasını Hicret sonrasında Mescid-i Nebi'nin bir köşesinde faaliyete başlayan Suffa Okulu ile gerçekleştirmişti³⁶. Asr-ı Saadet'te ev ve mescitlerin eğitim-öğretim kurumu olarak kullanılması uygulaması bilginlerin evleri, kütüb vs. gibi bazı gelişmeler hariç, büyük oranda medreselerin açılmasına kadar sürdürülmüştür³⁷. Eğitim-öğretim faaliyet-

³² Aripov, *Medrese Öğretimi...*, s. 12-13.

³³ Akramova, *Din Eğitiminin...*, s. 104.

³⁴ Kozukulov, a.g.m., s. 174.

³⁵ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1980, c. I, s. 107; Pay, Salih, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Eğitim-San Yayınları, Bursa 1996, s. 44.

³⁶ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1980, c. II, s. 827-838; Pay, a.g.e., s. 45. Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm ve İlim*, (çev. İlhan Kutluer) İstanbul 1989, s. 17

³⁷ Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayhan Yayınları, İstanbul 1991, s. 221.

lerinin mescitle bu kadar iç içe olması, bazı mescitlerde müderris tayin edilip ders okutulabilmesi, bazı medreselerde de minber konulup hutbe okunması veya vaaz verilmesi zaman zaman mescit ve medrese isimlerinin birbirinin yerine kullanılmasına sebep olmuştur³⁸. Nitekim Pedersen, medreselerdekiler de dâhil olmak üzere İslâm'daki bütün eğitim-öğretim faaliyetlerini mescit maddesi içinde incelemiştir³⁹. Eğitim-öğretim faaliyetleri, zamanla çeşitli ilimlerin tahsil olunacağı ve farklı amaçlar taşıyan Beytü'l-Hikme, Beytü'l-İlm ve Dâru'l-İlm gibi kurumların, daha sonra medreselerin ve nihayet daha da gelişerek fakat yine cami merkezde olmak üzere külliyelerin bünyelerinde yürütülmüştür⁴⁰.

Eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü kurumlara “medrese” adının ilk defa IX. asırda verildiği bilinmekle beraber, medreselerin resmi bir müessese olarak devlet eliyle kurulması X. asırda, Karahanlılar zamanında gerçekleşmiştir. Bu asırda ilk medreselere ait örnekler Belh, Nişabur, Gazne ve Merv gibi Türkistan şehirlerinde rastlanmıştır⁴¹. Bununla birlikte medreselerin, ilk kez Selçuklular döneminde Alpaslan (1064–1072)'in güçlü veziri Nizamülmülk (ö. 1092) tarafından kurulduğuna dair yaygın bir kanaat de vardır⁴². Bu kanaatin oluşmasında, büyük ihtimalle ilk kurulan medreselerin uzun ömürlü olmaması kadar, Nizamülmülk'ün medreseleri sistemleştirmesinin de rolü vardır.

B. Kırgızistan'da Medreselerin Kuruluşu ve Gelişmesi

Türkistan'ın bugünkü Kırgızistan topraklarında, Özgen, Oş ve Balasagun gibi şehirlerde faaliyet gösteren ve bölgede şöhrete kavuşmuş medreseler vardı. Mesela XIII. asırda Özgen şehrinde kurulan medreseye, uzak yerlerden öğrenciler gelmekteydi. XIX. asra gelindiğinde medrese kurma faaliyetlerinin hız kazandığı görülmektedir. 1838–1875 yılları arasında Kırgızistan'ın güney bölgesinde beş adet medrese kurulmuş olması da bu fikri doğrulamaktadır. Bu tarihlerde Alimbek Datka'nın Oş şehrinde kurduğu medrese ise, pek çok özelliği ile Oş ve Fergana bölgelerinde adeta marka haline gelmiştir. Nitekim Andican vilayetinin kadısı İsabek Ceenbekov, Oş'daki Süleyman Dağının, Akılbay Adılbay Oş Pazarının,

³⁸ Çelebi, Ahmed, *İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi*, (çev. Ali Yardım) Damla Yay., İstanbul 1983, s. 109.

³⁹ Pedersen, Jons, “mescid”, *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul 1979, c. VIII, s. 1–71.

⁴⁰ Nasr, a.g.e., s. 17; Pay, a.g.e., s. 46–47.

⁴¹ Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, Ankara 1974, s. 5.

⁴² Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (mtc. Zeki Megâmir), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976, c. III, s. 409.

Muhammedbay Türk Hal Muratbaev de Akbura Nehri köprüsünün civarına Alimbek Datka'nın kurduğu medreseyi model alarak birer medrese kurmuşlardı⁴³.

Görüldüğü gibi medreseler, ilk önce bugünkü Kırgızistan topraklarının da bulunduğu Türkistan'da Karahanlılar tarafından kurulmuştur. Ne var ki Çarlık Rusyasının hâkimiyetine girmelerinden itibaren pek çok alanda görülen gerileme, ateist politikaların izlendiği Sovyet döneminde özellikle din ve din eğitimi-öğretimi konusunda kendini iyice hissettirmiş ve bu çerçevede Kırgızistan'da din eğitimi veren kurumlar faaliyetlerine devam edememiştir.

Kırgızistan, bağımsızlığına kavuştuktan sonra ülkede dinî hayatta gelişmeler olmuş; farklı dinlere ait dinî kurumlar ibadet yerleri ve eğitim kurumları açmaya başlamışlar⁴⁴, bu çerçevede çok sayıda mescit ve cami açılmış⁴⁵, bazı aydınlar ve siyasetçiler adep, ahlak gibi derslere gereken önemin verilmesi gerektiğini vurgulamışlardır⁴⁶.

Mescit ve medreselerde görev yapmakta olan din görevlilerinin çoğunun meslekî açıdan yeterli olmayışı, halkın din eğitimi-öğretimine ihtiyaç duyması ve dini halka ulaştıracak kimselerin sayısının az oluşu halkın dinî bilgi ihtiyacının karşılanmasında bazı yetersizliklere neden olmuştur⁴⁷. Bu sebeple, hizmete sunulan camilere yeterli din adamı yetiştirme amacıyla medreseler kurulmaya başlanmıştır.

Kırgızistan'da din eğitimi-öğretimi hizmeti sunan kurumlar statülerine göre fakülteler, enstitüler ve medreseler olmak üzere üç grupta incelenebilir. Bunların tamamı, henüz resmiyet kazanmamış olanlarla birlikte yaklaşık altmış civarındadır. Bu kurumların kesin sayısını vermek oldukça zordur. Çünkü bazı din görevlilerinin kendi gayretleriyle yürüttükleri faaliyetler tespit edilemediği gibi, bazı kurumların statüleri de zamanla değişikliğe uğramaktadır. Nitekim Abdıcabbar Medresesi bir süre medrese olarak faaliyet gösterdikten sonra enstitüye, Hazreti Umar Medresesi de önce enstitüye bilahare üniversiteye dönüştürülmüştür⁴⁸. Tablo 1'de tespit edilebildiği kadarıyla Kırgızistan'da faaliyet gösteren medrese vb. din eğitimi-öğretimi kurumları buldukları bölgelere göre gösterilmiştir.

⁴³ Nazira, *a.g.tez*, s. 12.

⁴⁴ Geniş bilgi için bk.: Pay, Salih, "Kırgızistan: Dinlerin Müsabaka Alanı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVII, sy. 2, 2008, Bursa, ss. 233-252.

⁴⁵ Geniş bilgi için bk.: Pay, Salih, "Misyonerlerin Kıskaçındaki Ülke: Kırgızistan", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVII, sy. 2, 2008, Bursa, ss. 253-283.

⁴⁶ Erşahin, *a.g.e.*, s. 152-155.

⁴⁷ Abdıkadirov, Camgırçı, *Abdıcabbar Medresesinin Öğretim Sistemi*, lisans tezi, Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Oş/Kırgızistan, 2006, s. 1.

⁴⁸ Abdıkaimova, *a.g.tez*, s. 13, 15.

Tablo 1. Kırgızistan'daki Din Öğretimi Kurumları ⁴⁹

Din Öğretimi Kurumu'nun				
	Adı	Bulunduğu		
		İl	İlçe	Köy
Üniversiteler				
1	Kırgızistan İslâm Üniversitesi	Bişkek		
2	Resulü Ekrem İslâm Üniv. (Kırgız-İran)	Bişkek		
Fakülteler				
3	Oş Devlet Ü. Araşan İlahiyat Fakültesi	Bişkek		Araşan
4	Oş Devlet Ü. İlahiyat Fakültesi	Oş		
Enstitüler				
5	Nuru'l-İslâm Enstitüsü	Çüy	Tokmok	Issıkata, Drujba köyü
6	Lokman al-Hakim Enstitüsü	Çüy	Tokmok	
7	Hazreti Usman Enstitüsü	Çüy	Karabalta	Aleseevka mah.
8	Hazreti Umar İslâm Enstitüsü	Çüy	Karabalta	Aleksandrovka mah.
9	Alim Enstitüsü	Çüy	Karabalta	Issıkata
10	Abdicabbar Enstitüsü	Oş		Furkat köyü
11	Amir Hamza Enstitüsü	Calalabat	Taş-Kömür	Toktogul sokağı
12	Hazreti Usman Enstitüsü	Batken	Kızıl-Kaya	
Medreseler				
13	Beyiş Medresesi	Çüy	Panfilov ilçesi	Panfilov köyü
14	Çüy-Tokmok Medresesi	Çüy	Tokmok	
15	Fatık Medresesi	Çüy	Sokuluk	Hovopavlovka köyü
16	Hazreti Abu Bakr Medresesi	Çüy	Kemin	
17	İskra Medresesi	Çüy	Kemin	
18	Madina Medresesi	Çüy	Sokuluk	Verhnevostovnoe köyü
19	Ravza Medresesi	Çüy	Sokuluk	Canı-Cer köyü
20	Termeze Medresesi	Çüy	Sokuluk	Vostoçny köyü
21	Termeziy Medresesi	Çüy	Sokuluk	Canı-Cer köyü
22	Çon Ak-Suu Medresesi	Issıkgöl	Issıkgöl	Georgiyevka
23	Kara-Kol Medresesi	Issıkgöl	Kara-Kol	
24	Akçal-Ata Medresesi	Talas	Manas	Kaindi

⁴⁹ Tablo 1'in hazırlanmasında yararlanılan çalışmalar şunlardır: Aripov, *a.g.tez*, s. 3-15; Büyükalaca, Orhan Nadir, *Kırgızistan'da Din Eğitimi ve Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi*, yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 186-188; Kozukulov, *a.g.m.*, s. 180; İsabaeva, Mayramkan, *Kırgızistan'da Kur'an Eğitimi ve Müesseseleri*, lisans tezi, Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Oş 2005, s. 21-23; Abdıkaimova, *a.g.tez*, s. 10-23; Nizamova, Zilola, *Kırgızistan'daki Medreseler*, sınıf geçme tezi, Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Oş/Kırgızistan 2007, s. 10-19.

25	Ali ibn Abitolib Medresesi	Talas		Kok-Tokoy
26	Azreti Ali Medresesi	Narın		
27	Abdraim Karı Medresesi	Oş	Özgen	Mırza-Ake köyü
28	Abdullayev Medresesi	Oş	Nookat	
29	Abdussattar Acı Abdullayev Med.	Oş	Nookat	Canı Nookat köyü
30	Ak Mescid Medresesi	Oş	Aravan	
31	Atanazar Karı Medresesi	Oş	Nookat	Eski Nookat köyü
32	Boston Medresesi	Oş	Nookat	Boston köyü
33	Censkoye Medresesi	Oş	Özgön	
34	Goyib Eronlar Medresesi	Oş	Nookat	
35	Gülçö Medresesi	Oş	Alay	Gülçö
36	Halid b. Valid Medresesi	Oş	Alay	Gülçö
37	İmam al-Buhari Medresesi	Oş	Aravan	
38	İmam at-Tirmizy Medresesi	Oş	Nookat	Mirmahmud
39	İmam Azam Medresesi	Oş	Karasuu	
40	İman Bakıt Koomu	Oş		
41	Maflana Fahriddin Medresesi	Oş	Aravan	Haus
42	Moldo Taabaldı Medresesi	Oş	Nookat	Kara-Taş köyü
43	Muhammed Allah Medresesi	Oş	Aravan	Aravan köyü
44	Nookat Medresesi	Oş	Nookat	
45	Rahmatulla Medresesi	Oş		
46	Rustam Hacı Medresesi	Oş	Aravan	
47	Şarip-Ata Medresesi	Oş	Kara-Kulca	Biymırza köyü
48	Sultan Srakar Medresesi	Oş	Nookat	Canı Bazar köyü
49	Toolos Medresesi	Oş	Nookat	Toolos
50	Karaköl Medresesi	Calalabat	Karaköl	
51	İmam Azam Medresesi	Calalabat	Suzak	İris kasabası
52	Abu Bakr Medresesi	Batken		Kara-Bark sokağı
53	Azreti Ali Medresesi	Batken	Haydarken şehri	
54	Azreti Osmon Medresesi	Batken	Kadamcay	Kara-Döbö köyü
55	Bozogül Medresesi	Batken	Leylek	Bozogül köyü
56	Ebu Hanife Medresesi	Batken		Saydamin Acı sokağı
57	İmam Azam Medresesi	Batken	Kadamcay	Kara-Döbö
58	İslâm Medresesi	Batken	Leylek İlçesi	Toguz-Bulak köyü
59	Muhammed Medresesi	Batken	Sülüktü şehri	
60	Mulla Muhtar Medresesi	Batken	Kadamcay	
61	Tair Medresesi	Batken	Leylek İlçesi	Kulundu köyü

Tablo 1’de görüleceği üzere Kırgızistan’da din eğitimi-öğretimi alanında iki üniversite, iki fakülte, sekiz enstitü ve kırk dokuz medrese olmak üzere toplam altmış bir kurum faaliyet göstermektedir. Bunların %64’ü ülkenin güneyinde, Fergana Vadisinde Oş, Celalabat ve Batken eyaletlerindedir. Ayrıca kuzey bölgesindeki medreselerin, güneydekilere oranla daha çabuk geliştikleri ve zamanla enstitüye dönüştükleri söylenebilir.

C. Kırgızistan’daki Bazı Din Eğitimi-Öğretimi Kurumları

Kırgızistan’da faaliyet gösteren medrese vb. din öğretimi kurumlarının kesin sayıları bilinemediği gibi, bu müesseseler hakkında yapılan araştırmaların sayısı da çok sınırlıdır. Bunlar da çoğunlukla lisans tezi niteliğindedir.

1. Kırgızistan İslâm Üniversitesi

Bişkek’te olup bağımsızlık sonrasında Hazreti Umar Medresesi adıyla faaliyete başlamış iken, 1993 yılında “Hazreti Umar Adındaki İslâm Enstitüsü” adıyla enstitüye, 2003 yılında ise “Kırgızistan İslâm Üniversitesi” adıyla üniversiteye dönüşmüştür. Tedrisat, eskiden hastane olarak kullanılan üç katlı binada yürütülmektedir. Binanın birinci katında erkekler için, ikinci katında ise bayanlar için dershaneler, üçüncü katında da yatakhane vardır. İkinci katta ayrıca Kırgızistan müftüsü ve yardımcılarının özel odaları da bulunmaktadır. Sekizi yurt dışından gelmiş olan kırk iki kişilik zengin bir hoca kadrosu vardır. Öğrenci sayısı ilk yıllarda beş yüz civarında iken 2007 yılında yüz ellisi erkek olmak üzere iki yüz doksan öğrenci okumaya devam etmektedir. Bu azalmada muhtemelen kurumun statüsündeki değişiklik rol oynamış olmalıdır. Kuruma medrese ve enstitü mezunları sınavsız, lise mezunları ise sınavla kabul edilmektedir. Kurumda öğrenim harcı alınmamaktadır. Öğretim süresi beş yıl olup haftanın beş günü ders yapılmaktadır. Önceleri öğleden sonra da ders yapılırken, son yıllarda öğleye kadar yetmiş dakikalık dört ders işlenmektedir. Kur’an’a Giriş, Kur’an, Tefsir, Fıkha Giriş, Fıkıh Usulü, Fıkıh, Hadise Giriş, Hadis, Ulûmu’l-Hadis, Akaid, Siyer, İslâm Tarihi, İslâm Edebi, Devlet Usulü, Arap Dili, Sarf, Nahiv, Belağat, Bilgisayar, Rus Dili ve Hüsn-i Hat gibi dersler vardır ve derslerin genelde Arapça verildiği söylenir. Derslerde radyo, televizyon vb. araç-gereçlerden de yararlanır. Mezunları müftülükte veya şehir kadılıklarında idari veya imam, müezzin ve kayyım gibi din görevlisi, medreselerde hoca ve ortaöğretim kurumlarında Adep Sabagı öğretmeni olarak görev alabilmektedirler. Ancak mezunların çoğu mesleği dışında işlerde çalışmaktadırlar. Kurumda mevcut

faaliyetlere ek olarak din görevlilerine yönelik bir yıldan üç yıla kadar hizmet-içi eğitim benzeri bir program da uygulanmaktadır⁵⁰.

2. Abdıcabbar Enstitüsü

Oş ilinde olup, Kırgızistan'da kurulan ilk medresedir. İnşası 1992 yılında Ömürali Hacı Bekmuratov'un önderliğinde başlayan medrese, pek çok hayır sahibinin katkılarıyla kısa sürede tamamlanmış ve 15 Mayıs 1993'te eğitim-öğretime başlamıştır. İnşasına, o dönemde Orta Asya Müftülüğünün Taşkent'te bulunması sebebiyle Taşkent Müftülüğünden alınan izinle başlanmış, açılışına ise dönemin Cumhurbaşkanı Askar Akayev ve Kırgızistan Müftülüğü izin vermiştir. Medrese, adını inşa aşamasında büyük miktarda yardıma bulunan Karasu ili milletvekilinin babasının ismi Abdıcabbar'dan almıştır. Medrese'de, ilk dinî eğitimini "Büyük Molla" olarak bilinen babasından alan Taşkent Medresesi mezunlarından Ömürali Hacı Bekmuratov ile birlikte altısı erkek sekiz öğretmen çalışmaktadır. Erkek öğretmenler arasında Ezher Üniversitesi mezunu olduğu gibi aynı medresenin mezunları da vardır. Bayan öğretmenler ise Bekmuratov'un kendisinin yetiştirmiş olduğu kızlarıdır. Medreseye her sene sekseni erkek olmak üzere yüz yirmi öğrenci alınmakta iken son yıllarda öğrenci sayısında azalma olmuş ve ellisi erkek seksen öğrenci alınmaya başlamıştır⁵¹.

Abdıcabbar Medresesi 1997 yılında, Kırgızistan'daki sisteme göre, İmam Fakültesi ve Arap Dili Fakültesinden oluşan bir enstitüye dönüştürülmüş; 2006 yılına kadar yüz elli mezun vermiştir. Enstitüye otuz yaşına kadar olanlar arasından mülakat sınavı ile öğrenci alınmakta olup, öğretim yılı biri hazırlık olmak üzere beş yıldır. Kız ve erkek öğrenciler ayrı sınıflarda ders görürler ve dersler Arapça okutulur, üç ayda bir yazılı, sözlü, ezber ve yüzünden okuma şeklinde sınavlar yapılır. Kur'an, Fıkıh, Tefsir, Hadis, Akaid, İslâm Tarihi, Sarf ve Nahiv gibi dersler okutulur. Akaid; Mezhepler Tarihi, Dinler Tarihi ve Kelam derslerini içerecek şekilde çok kapsamlı bir derstir. Medresede, enstitü sistemine geçildikten sonra klasik medrese kitaplarının dışında da kitaplar okutulmaya başlanmıştır. Ders kitaplarını öğrenciler kendileri satın alırlar. Müftülük öğrencilere maddi yardımlarda bulunur. Fakat öğrenciler yıllık bin – bin beş yüz Som (otuz beş – elli USD) öğrenim harcı vermek zorundadırlar. Mezuniyet aşamasında bitirme sınavına alınan öğrencilerin diplomalarına yedi dersin puanı ile imam hatip ve öğretmenlik uzmanı olduklarına dair bilgi yazılır⁵².

⁵⁰ Abdıkaimova, *a.g.tez*, s. 15-22.

⁵¹ Abdıkadirov, *a.g.tez*, s. 3-10.

⁵² Abdıkaimova, *a.g.tez*, s. 13-14.

3. Karaköl Medresesi

Karaköl Medresesi 1992 yılında Kırgızistan Müftüsü Kim-sanbay Hacı Abdurahmanov, Abduvehheb Moldo ve Anarbay Hacı Baltabaev'in öncülük yapmasıyla açılmıştır. Öğrencilere, Kırgızistan'ın kendi parası tedavüle girmeden önce kırk ruble burs verilmiştir. 1992–1993 öğretim yılında yüz elli olan öğrenci sayısı 1997 yılından itibaren on beşi bayan olmak üzere kırka düşmüştür. Medresenin bir müdürü ve üç müderrisi bulunmaktadır. Müdürü Anarbay Hacı Baltabaev'dir. Medresede hücre sisteminde öğretim yapılmaktadır. Medresede Kur'an-ı Kerim, Sarf, Nahiv, Muhtasaru'l-vikaye, Mişkâtü'l-Masâbih, Mabda'l-Kıraat, Talimu'l-Muteallim, Tahavi Akaidi ve Tecvid kitapları okutulmaktadır. Medreseye ait bir yurt olsa da kullanılabilir durumda olmadığı için öğrenciler kendi imkânlarıyla akrabaları yanında veya kiralık evlerde kalmaktadırlar. Mezunlar din görevlisi olabildikleri gibi izin alabildikleri takdirde Adep Sabagı dersine de girebilmektedirler⁵³.

4. Bozogül Medresesi

Batken vilayetinin Leylek ilçesinin Bozogül köyünde bulunmaktadır. Öğrenci sayısı 30 civarındadır. Medrese yurdunda kalan öğrenciler yeme-içme gibi günlük masraflarını kendileri karşılamaktadırlar. Hücre sistemi ile ders görülen medresede okutulan kitaplar diğer medreselerdekilerle aynıdır⁵⁴.

5. İman Bakıt Koomu

Oş şehrinde 2000 yılında açılmış olan bu kurum, sadece bayanlara din eğitimi verme amacıyla kurulmuştur. "İman Bakıt Koomu" adıyla bilinen bu medrese, Kırgızistan'da sadece bayanlara yönelik eğitim öğretim yapan tek medresedir. Öğrenciler yaş farkına bakılmaksızın bilgi birikimlerine göre on beş ile yirmi beş kişilik gruplara ayrılarak ders görürler. Bazı gruplar her gün, bazıları ise haftada üç kere ders alırlar. Devamlı öğrenciler öğleye kadar, grup öğrencileri ise öğleden sonra ders görürler. Bu sebeple öğrenci sayısı sabit değildir. Medresenin yüz kişilik kapasitesi olmasına rağmen çok sayıda üniversite öğrencisi gün içinde belirli bir süre medreseden yararlanabilmektedir⁵⁵. Bunların sayısı 2003 yılı verilerine göre

⁵³ Aripov, *a.g.tez*, s. 5–6.

⁵⁴ Aripov, *a.g.tez*, s. 7.

⁵⁵ Nizamova, *a.g.tez*, s. 14-15.

haftada yaklaşık olarak bine⁵⁶, 2007 yılında ise üç bine kadar ulaşmıştır⁵⁷.

Kur'an-ı Kerim, Tefsir, Hadis, İslâm Tarihi ve Temel Dinî Bilgiler ile Sarf ve Nahiv gibi derslerin işlendiği medresede Tahsilu'l-Beyân, Namaz Duaları, Hadis ve Hayat, İrfan ve Maneviyat Bulağı, Saadet Asrı Kıssaları ve Cehenneme Odun Olan Kadınlar gibi kitap veya risaleler takip edilmektedir. Dersler Arapçadan Kırgızcaya çeviri şeklinde işlenir, sınavlar yazılı ve sözlü olarak yapılır. On bayan öğretmenin görev yaptığı medresede, en başarılı mezunlar öğretmen kadrosuna alınırlar⁵⁸.

6. İmam Al- Buharî Medresesi

Oş ili Aravan ilçesindeki bu medrese, Aravan belediye başkanlığının verdiği arsa üzerine yapılmıştır. 1993 yılında inşasına başlanan medrese, aynı zamanda kurumun müdürlüğünü yapan Patidin Hacı Sotvoldiev'in öncülüğünde halkın verdiği yardımlarla 2002 yılında kısmen faaliyete geçebilecek duruma gelmiştir. Halen eğitim öğretim faaliyetine devam eden medresede beş öğretmen çalışmaktadır. Baş müderris Bahromcan Ermatov ile Fıkıh dersi hocası Umaralı Muratov Özbekistan'ın Andican şehrindeki medreseden mezun olmuştur. Kur'an-ı Kerim dersi hocası Camalliddin Sultanov ise Oş İlahiyat Fakültesi mezunudur ve aynı zamanda Oş şehri kadılığında da çalışmaktadır. Birinci ve ikinci sınıfların hocaları Tohircan Pulatov ve Otabek Karvanov ise tahsillerini köy imamlarında tamamlamışlardır. Hocalar mesleklerini severek yerine getirmektedirler. Medresede çoğu yatılı olmak üzere altmış öğrenci ile orta öğrenime devam eden öğrenciler ders görmektedir. Yatılı öğrencilere öğleye kadar, diğerlerine ise öğleden sonra ders verilmektedir. Medresede takip edilen müfredat Tablo 2'de gösterilmiştir⁵⁹:

⁵⁶ Heyat, Farideh, "Re-Islamisation in Kyrgyzstan: Gender, New Poverty and the Moral Dimension", *Central Asian Survey*, c. XXIII, sy. 3, 2004, ss. 275-287, s. 284.

⁵⁷ Bu bilgi Nisan 2007'de Talantbek Almatov'la mülakat yapan Salih Pay'a aittir.

⁵⁸ Abdıkaimova, *a.g.tez*, s. 12-13.

⁵⁹ Nizamova, *a.g.tez*, s. 15-17.

Tablo 2: İmam al-Buhari Medresesinin Müfredatı

Birinci Sınıf	saat	İkinci Sınıf	saat	Üçüncü Sınıf	saat	Dördüncü Sınıf	saat
Tecvid	180	-----	----	-----	----	-----	----
Kur'an Yaz. Öğrenme	160	-----	----	-----	----	-----	----
Kur'an Tefsiri	160	Kur'an Tefsiri	160	Kur'an Tefsiri	160	Kur'an Tefsiri	160
-----	----	-----	----	Celaleyn Tefsiri	160	Celaleyn Tefsiri	160
Hadis	160	Hadis	80	Manahalul Hadis1.2	160	Manahalul hadis 3.4.	160
Fıkıh (muhtasar)	160	Fıkıh	160	Fıkıh Usulu	160	Fıkıh Usulu	160
-----	----	-----	----	Fıkıh (Şerh-i Vikaye)	160	Fıkıh (Şerh-i Vikaye)	160
Akaid	160	Akaid (Neseфі, Ameli)	160	Akaid(Fıkıh-ı Ekber)	160	Akaid (Fıkıh-ı Ekber)	160
İslâm Tarihi Nur.Yakîn	160	İslâm Tarihi	160	İslâm Tarihi	160	İslâm Tarihi	160
Arap Dili	160	Arap Dili	160	Arap Dili	160	Arap Dili	160
Sarf	160	-----	----	-----	----	-----	----
Nahiv	160	Nahiv (1.2.3.kısım)	160	Nahiv (3-4)	80	Nahiv (Kâfiye, Afıya)	160
Edep-Ahlak Terbiyesi	160	-----	----	-----	----	Dini Esaslar	80
-----	----	-----	----	-----	----	Hitabet	80
-----	----	-----	----	-----	----	Belagat Hitabet	80
Kırgız Dili	80	Kırgız Dili	80	Kırgız Dili	80	Kırgız Dili	80
Coğrafya	80	Coğrafya	80	-----	----	-----	----
-----	----	Kırgızistan Tarihi	80	Yab.Ülkelerin Tarihi	80	-----	----
-----	----	-----	----	-----	----	Felsefe	80
İngilizce	80	İngilizce	80	İngilizce	80	İngilizce	80
Beden Eğitimi	80	Beden Eğitimi	80	Beden Eğitimi	80	Beden Eğitimi	80
Muhasebe	50	-----	----	-----	----	-----	----

7. Ak Mescit Medresesi

Oş ili Aravan ilçesindedir. Dersler Aravan'daki en eski ve en büyük camilerden olan Ak Mescit isimli camide, imam Ahmadcan hoca tarafından verilmektedir. Hafızlık öğretimi yapılmaktadır. Öğrenci sayısı 20 civarındadır. Öğrencilerin bir kısmı camide kendilerine tahsis edilen bir odada, diğerleri ise aileleri veya akrabalarının yanında kalmaktadırlar. Cami odasında kalan öğrencilerin yemek ve banyo gibi imkânları bulunmamasına rağmen hallerinden şikâyetçi

olmadıkları anlaşılmaktadır. Hafızlığı tamamlayanlar Kıraat, Sarf, Nahiv ve diğer dersleri almaktadırlar⁶⁰.

8. Rustam Hacı Medresesi

Oş ili Aravan ilçesindedir. Medresenin yöneticisi Aravan ilçesinin baş imamı Saidburhan hocadır. Dersler, ikinci katı mescit olarak kullanılan iki katlı bir binanın birinci katında, imam tarafından sabah namazı sonrasında verilmektedir. Ayrıca medrese odasının yanında imama ait bir oda bulunmaktadır. Aravan'daki hücreler ve küçük öğretim yerleri bu medreseye bağlıdır. Medrese programında Kur'an-ı Kerim öğretimi, hafızlık ve temel dini bilgilere yer verilmektedir⁶¹.

III. Kırgızistan'daki Medreselerde Eğitim-Öğretim Kadrosu, Dersler ve Materyaller

A. Medrese Hocalarının Eğitim-Öğretim Durumu

Ateist dönemde Sovyetler Birliği'nde sadece Özbekistan'daki iki medresenin açık olması ve bunların da sınırlı sayıda öğrenci kabul etmesinin etkileri, medreseler kurulmaya başlandığında ciddi bir şekilde ortaya çıkmıştır. Çünkü açılan medreselerde görev yapacak hocaların sayısı çok az olduğu gibi, mevcut hocaların çoğunun donanımları da yetersizdi. Nitekim ilk zamanlarda, medreselerde görev yapan hocaların çoğu kendi gayretleri ile bilgi sahibi olmuş kişilerdi. Gerçekten de içlerinde düzenli din eğitimi tahsili alanların sayısı nadir denecek kadardı. Zamanla medrese mezunlarının ve yurt dışında tahsilini tamamlayanların devreye girmesi, misafir öğretim elemanı istihdam edilmesi ve ilahiyat fakülteleri mezunlarının görev almaya başlaması gibi unsurlar hocaların sayısında artış sağladığı gibi niteliklerinin de iyileşmesinde etkili olmuştur.

B. Medreselere Kayıt

Kırgızistan medreselerine öğrenciler dokuzuncu ya da on birinci sınıfı bitirdiklerine dair belge getirmeleri durumunda kayıt yaptırabilmektedirler. Ülkede zorunlu öğretim on bir yıl olduğu için 9. sınıfta iken medreseye kayıt yaptıranlar zorunlu öğretimin son iki sınıfından muaf tutulmaktadırlar.

Dini bilgisi olmayan öğrenciler, eğitime hazırlık sınıfından başlamaktadır. Yeterli dini bilgisi olan öğrenciler de birinci sınıftan başlamaktadır.

⁶⁰ Nizamova, *a.g.tez*, s. 18.

⁶¹ Nizamova, *a.g.tez*, s. 18.

Medrese binasının bir ya da iki odası sınıf olarak kullanılmaktadır. Medresenin “hücre” denilen odaları öğrencilerin barınmalarına ayrılmaktadır. Medresenin bahçesi dışında öğrencilerin sosyal etkinlikler yapabilecekleri alanlar yoktur.

C. Medreselerde Okutulan Dersler ve Kitaplar

Medreselerde dersler, müderrisin seçmiş olduğu kitabın takip edilmesi tarzında işlenmektedir. Medreselerde okunan kitapların hemen hepsi, daha önce yaşamış âlimler tarafından kaleme alınmış, klasikselsel ve geleneksel eserlerdir.

Belli sürede okunması gereken kitap ya da kitapların belirli bölümleri tamamlanmadıkça başka bir derse geçilmesi söz konusu değildir. Bu anlamda medreselerde müfredat sınıflara göre belirlenmiş olsa da ders/kitap geçme yöntemi uygulanmaktadır.

Medreselerdeki öğretim süresi hazırlık sınıfı dâhil beş yıl olarak kabul edilmektedir⁶². Bu programı beş yıldan önce bitirenler olduğu gibi daha geç bitirenlerin de bulunması, sınıf geçme yerine ders/kitap geçme sisteminin varlığını ortaya koymaktadır.

Medresede okutulan dersler Arapça ve Yardımcı Bilimler, Tefsir ve Tefsir Usulü, Hadis ve Hadis Usulü, Fıkıh ve Fıkıh Usulü, Kelam ve Akaid gibi sadece İslâmi Bilimlerle ilgili derslerdir⁶³. Din bilimleri, Genel Kültür dersleri ve Pedagojik Formasyon derslerine yer verilmemektedir. Ancak enstitüye dönüşmüş olan medreselerde Coğrafya, İngilizce, Beden Eğitimi gibi derslerin işlendiği de görülmüştür.

Medreselerde her ne kadar geleneksel sistem model olarak benimsenmişse de, medreselerin tamamında aynı programın takip edildiğini söylemek zordur. Çünkü gerek tercih edilen dersler, gerekse okutulan kitaplar, kurumun hedef kitlesine göre değişiklik göstermektedir. Nitekim bazı medreselerin programı, Türkiye'deki Kur'an kurslarındakine benzer şekilde Kur'an-ı Kerim ve Temel Dini Bilgilerin öğretimi ile sınırlı kalırken, bazıları sadece klasik medrese programını uygulamakta, bazılarında ise klasik sistemdekilere Kırgız Dili, Coğrafya, Yabancı Ülkelerin Tarihi gibi dersler de eklenmiştir.

Klasik program uygulayan medreselerde öğrenim süreleri boyunca okutulan kitaplar şunlardır:

⁶² Akramova, *Din Eğitiminin...*, s. 105.

⁶³ Akramova, *Din Eğitiminin...*, s. 105.

1. Hazırlık Sınıfında Okutulan Kitaplar

Medresenin ilk yılında öğrenciler, “Kafiye” ve “Muhtasarul-Vikaye” isimli kitapları okumaktadırlar.

“Kafiye”, “İbn Hacib” adıyla tanınan Osman b. Ömer (öl.1248) tarafından yazılmıştır. Nahiv alanında ileri düzeyde okutulan, sadece örneklerle öğretmeyi amaçlamayıp konuların felsefesine de giren bir kitaptır. Öğrenciler bu kitabı ezberlemeleri sonucunda başarılı kabul edilmektedirler.

Osmanlılarda en alt seviyede eğitim veren “Haşiye-i Tecrid Medreseleri” ya da “Yirmili Medreseler” adı verilen medreselerde de “Kafiye”nin okutulduğu bilinmektedir⁶⁴.

Kırgızistan’da en muteber fıkıh kitabı olarak kabul edilen “Muhtasarul-Vikaye”, Hazırlık sınıfında okutulan diğer eserdir. Eserin yazarı XVII. yüzyılda yaşayan Sadruşşeria Mahmud’dur.

İslâmî bilim çevrelerinde “Sadrüşşeria” unvanıyla bilinen iki âlim vardır. Birinci Sadrüşşeria (Sadrüşşeriatü’l-evvel) Ubeydullah b. İbrahim el-Mahbubî’dir. Bunun oğlu, “Vikâye” kitabının yazarı, “Burhânüşşeria” adıyla da meşhur olan Mahmut b. Ahmet b. Sadrüşşeriatü’l-evvel Ubeydullah b. İbrahim el-Mahbubî el-Hanefî’dir (öl. 1274). Bu âlim, kızının oğlu olan ikinci Sadrüşşeria Ubeydullah b. Mesut için, “Hidaye” kitabından önemli gördüğü yerleri alarak “Vikâye” (“Vikâye er-Rivâye fi Mesâilî’l-Hidâye”) adlı kitabı hazırlamıştır. İkincisi “Sadrüşşeriatü’s-sâni” denilen torun da bu kitabı “Muhtasar-ı Vikâye” veya “Vikâye” adıyla şerhetmiştir. Bu şerh, “Sadrüşşeria Şerhi” adıyla meşhur olmuş ve yüzyıllarca medreselerde “Sadrüşşeria” adıyla orta seviyede bir fıkıh kitabı olarak okutulmuştur⁶⁵.

2. Birinci Sınıfta Okutulan Kitaplar

Hazırlık sınıfını geçen öğrenciler ilk yılda “Şerh-u Molla”, “Mişkatü’l-Mesabih”in birinci cildini ve “Tahavi Akaidi”ni okumaktadırlar.

“Kafiye”ye, Molla Camî (öl.1492) tarafından “el-Fevaidü’z-Zıyaiyye fi Şerhi’l-Kafiye” adıyla şerh yazılmıştır. Bu eser Molla Camî tarafından hazırlandığı için “Molla Camî” adıyla bilinmektedir⁶⁶. “Şerh-u Molla” isimli eser de onun tercümesidir.

“Mişkatü’l-Mesabih” İmam Hüseyin b. Mesud Begavî’nin (öl.1126) “Mesabihu’s-Sünne” veya “Mişkat” da denen eseridir. Hadis

⁶⁴ Baltacı, a.g.e., s. 37.

⁶⁵ Hızlı, Mefail, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVII, sy. 1, Bursa 2008, ss. 25-46, s. 37.

⁶⁶ Hızlı, a.g.m., s. 34.

alanındaki temel öğretim kitabı olan bu eserde, Buharî ve Müslim'den alınmış 4719 hadise yer verilmektedir.

Kütüb-i Sitte müellifleriyle çağdaş olan İmam et-Tahâvî tarafından kaleme alınmış olan “Akîdetü't-Tahâviyye” isimli eser, Hanefî mezhebinin üç imamının akidesini yansıtan önemli bir eserdir. Bu eserin Osmanlılarda ve ülkemizde yeterince tanınmadığı ifade edilmektedir.

3. İkinci Sınıfta Okutulan Kitaplar

Öğrenciler ikinci sınıfta “Mişkâtü'l-Mesabih” isimli eserin ikinci cildini ve “Celâleyn Tefsiri”ni okumaktadırlar.

“Celâleyn Tefsiri”, Celâleddin Mahallî tarafından başlatılan ve Celâleddin es-Suyûtî tarafından tamamlanan, iki “Celâl” tarafından bitirildiği için “Tefsir-i Celâleyn” denilen eserdir. Bu tefsir gerek öğrenciler ve gerekse bilim adamları tarafından okunan, okutulan, sık sık müracaat edilen bir tefsirdir⁶⁷.

4. Üçüncü Sınıfta Okutulan Kitaplar

Üçüncü sınıfta okunan “Telvîh” isimli eser İslâm Hukuk Usulu ile ilgili konuları içermektedir. Şerafeddin Ahmed (öl.1369) tarafından yazılan “Tenkîhu'l-Ahdas fi Ref'i't-Teyemmümi'l-Ahdas” adlı kitaba Taftazani'nin (öl.1389) yaptığı “et-Telvîh fi Keşfi Hakaiki't-Tenkîh” adlı şerhidir. Medreselerde Fıkıh Usûlü dersinde okutulan bu çok önemli kitap, kısaca “Telvîh” adıyla şöhret bulmuştu. Bu şerh sonradan o kadar tutulmuştur ki, bu eser üzerine pek çok şerh ve haşiye yazılmıştır.

Öğrenciler aynı yıl Belâgat ilmi ile ilgili “Telhis” isimli kitabı okumaktadırlar. Belâgat bilim olarak düzgün ve yerinde konuşma sanatının kurallarını incelemektedir. Kendi içinde Meânî, Beyân ve Bediî olarak üçe ayrılır. Esas amacı Kur'ân'ın ifade mucizesini ortaya koymak, İslâm dininin anlatımında konuşmacıları iyi yetiştirmek olan bu bilim, sık sık Arap edebiyatı ile de karışmıştır.

Belâgat bilimlerinde okunan kitapların temelini Siraceddin Sekkâkî'nin (-1228) “Miftâhu'l-Ulûm” adlı eseri teşkil eder. Bu eserin birinci bölümü sarf, ikinci bölümü nahiv ve son bölümü de meânî ve beyân bilimlerine ayrılmıştı. Bu esere Hatib el-Kazvinî (-1338) tarafından yazılan “Telhisü'l-Miftâh fi'l-Me'âni ve'l-Beyân” adlı şerh (veya İbni Hâcib'in aynı esere yazdığı muhtasar) bazen “Telhîs” bazen “Miftâh” olarak söylenegelmiştir. Bu eser, gerek şerh gerekse haşiye olarak daha sonraki belâgat kitaplarının esasını teşkil etmiştir.

⁶⁷ Baltacı, a.g.e., s. 37.

“Telhis” ismiyle bilinen Sa’dettin Teftazani’nin Arap Edebiyatı konusundaki “Telhis fi’l-Belaga” isimli eseri de medreselerde 3. sınıfta okutulmaktadır⁶⁸.

5. Dördüncü Sınıfta Okutulan Kitaplar

Fıkıh ile ilgili “Şerhu’l-Vikaye” ile “Hidaye” isimli eserler 4. sınıfta okutulmaktadır. “Şerhu’l-Vikaye”, hazırlık sınıfında okutulan “Muhtasarul-Vikaye”nin genişletilmiş şeklidir.

“Hidâye” ise Burhanettin Merginâni’nin (1117–1197) Hanefi fikhî üzerine yazdığı “Bidâyetü’l-Mübtedî” adlı eserine kendi yazdığı haşiyedir. Hidaye kitabının 13 yılda ve hep oruç tutularak yazıldığı söylenir. İçinde kullanılan hadislerin sağlamlığı ile dikkati çeken kitap ve şerhleri yüzyıllarca Osmanlı medreselerinde de ileri düzeyde temel ders kitabı olarak okutulmuş, İngilizceye ve Rusçaya da çevrilmiştir.

Osmanlılardan önceki sultan ve emirlerin yaptırmış oldukları Kırklı Medreseler ve Hariç Elli Medreselerin ilk sınıflarında “Şerh-i Miftah”, orta sınıflarında “Şerh-i Mevakıf” ve yüksek sınıflarında da “Hidaye” okutuluyordu⁶⁹.

Osmanlı padişahları, şehzade anneleri, padişah kızları ve şehzadelerin yaptırdıkları Dâhil Elli Medreselerinde Aşağı sınıftakiler “Hidaye”, ortadakiler “Telvih” (Usul-ü Fıkıh) ve ilerdeki öğrenciler “Keşşaf” veya “Kadı Beydavi” tefsirlerinden birini okuyorlardı⁷⁰.

6. Beşinci Sınıfta Okutulan Kitaplar

Beşinci sınıfta öğrencilere dört yıl boyunca okutulan kitaplar tekrar okutulmaktadır

Medreselerde okutulan müfredat programı ile ilgili olarak şunları söylemek mümkündür:

Kırgızistan medreselerinde öğretim programlarında, medreselerin kuruluş ve gelişme dönemlerinde uygulanan Selçuklu ve Osmanlı geleneğinin izlerini taşıyan klasik anlayışın uygulamaya devam edildiği görülmektedir.

Bu program çerçevesinde okutulan kitaplar günümüzde ibadet ve inançlarla ilgili pek çok ihtiyacı karşılıyor olmakla birlikte çağın getirdiği ihtiyaçlara cevap vermede yetersiz kalmaktadır.

⁶⁸ Baltacı, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁹ Baltacı, *a.g.e.*, s. 37.

⁷⁰ Baltacı, *a.g.e.*, s. 37.

Kırgızistan medreselerinde Fen Bilimleri, Sosyal Bilimler, Genel Kültür ve Pedagojik Formasyon ile ilgili derslere yer verilmediği görülmektedir.

Medrese müderrisleri okutacakları dersler ile ilgili eserlerin seçimi konusunda büyük ölçüde muhayyer olmakla birlikte kendi tahsil dönemlerinde okudukları kitapları, müderris olarak görev aldıktan sonra da okutmaktadırlar. Gelenekçi bir eğitim-öğretim sistemi içerisinde, müderris daha önceden ne öğrenmişse, kendisine ne intikal etmişse o kitabı okutmaktadır. Bu da gelenekten farklı değildir.

Osmanlı medreselerinde ilk sınıflarda derslerin muhtasarının, sınıf derecesi yükseldikçe mufassalının okutulması öğretim faaliyetlerinde “tedricilik” usulüne uyulduğunu göstermektedir.

D. Medreselerde Takip Edilen Öğretim Metotları

Dersler medresede bulunan küçük oda şeklindeki sınıflarda ya da medreselerin bitişiğinde yer alan camide gerçekleştirilmektedir. Medreselerde sıra bulunmadığı için öğrenciler ders hocasının huzurunda halkalar oluşturarak eğitim-öğretim görmektedirler. Seçkin ve gözde talebeler bu halkanın ön sıralarında yer almakta ve dersleri takip eden talebenin seviyesi göz önünde bulundurularak bizzat hocanın nezaretinde yürütülmekte; sık sık tekrarlar konuların iyi öğrenilmesine çalışılmaktadır.

Medreselerdeki eğitim-öğretim geleneksel eğitim yöntemleriyle verilmektedir⁷¹. Dersler genellikle anlatım yoluyla öğretilmektedir. Hoca dersi Arapça kitaptan okuyarak Kırgızca manasını vermektedir. Öğrenciler de sadece dersi dinlemek suretiyle konuyu anlamaya çalışmaktadırlar. Verilen dersi öğrenciler sonra kendi aralarında mütalaa etmekte ve anlayamadıkları hususları hocaya sormaktadırlar⁷².

Medreselerde okutulan kitapların nüshalarının öğrencilerin elinde bulunması durumunda metni bir öğrenci yüksek sesle okumakta, hoca da gerekli izahlarda bulunmakta ve metin üzerinde düzeltmeler yapmaktadır. Ayrıca öğrenciler ders esnasında hocanın karşısında dersi takip ederken gerektiği yerlerde not tutmaktadırlar. Bu not tutma yöntemi daha çok hocanın dikte ettirmesi şeklinde gerçekleşmektedir.

Öğrenciler öğrendikleri bilgilerin bazılarını da ezberlemeye çalışmaktadırlar. Özellikle Arapça grameri ile ilgili kitaplar ezberlemek suretiyle öğrenilmektedir. Ayrıca bilgilerin Nass ve otoritelere

⁷¹ Akramova, *Din Eğitiminin...*, s. 105.

⁷² Aripov, *a.g.tez.*, s. 18.

dayandırılma zarureti medreselerde ezber yöntemini zorunlu hale getirmektedir. Bu açıdan mümkün olduğu kadar çok sayıda ayet ve hadis ezberlemek gerekmektedir.

Medreselerde soru-cevap metodu da kullanılmaktadır. Hoca öğrencilere soru sorup cevabını beklediği gibi, öğrenciler de belirli bir nizamla göre hocaya soru sorabilmektedirler.

Talebeler, medresede öğrendiklerini medrese yakınındaki mescit ve camilerde halka anlatmakta veya tatil zamanlarında ülkenin dört bir yanına dağılarak halka bildiklerini anlatmak suretiyle bir nevi staj da yapmaktadırlar. Ayrıca küçük sınıftaki öğrencilere son sınıftaki öğrencilerin ders vermesi, bu öğrenciler için bir bakıma staj yapma anlamına gelmektedir.

Medreselerdeki öğretim, genellikle müşahede, tecrübe, tetkik ve tenkide yer vermeyen, sadece ayetlerin, hadislerin veya diğer metinlerin şerh ve tefsirine dayanan bir metotla gerçekleştirilmektedir. Dersler ayet ve hadislerin yorumlanmasının hoş görülmediği bir anlayışla okutulmaktadır.

Tahlil ve tenkide dayalı tartışma geleneğinin İslâm eğitim ve öğretim tarihinde önemli bir yeri olmasına rağmen müderrisler, dinî meselelere çözüm bulmak ve tartışmak yerine, bu konuları eski bilgilerle geçiştirmeyi tercih etmektedirler. Böylece medreselerde düşünen, araştıran ve sorgulayan insan yetiştirmekten çok, sadece mevcut bilgilerle yetinen, sorgulamayan, hazırla yetinen insan modeli yetiştirilmektedir.

E. Medreselerdeki Ölçme ve Değerlendirme Sistemi

Medrese geleneğinde olduğu gibi Kırgızistan Medreselerinde de müderris eksenli bir ölçme değerlendirme pratiğinin var olduğu söylenebilir.

Öğrencilerin, öğrendikleri bilgileri hocaya aktarmaları gerekmektedir. Bireysel öğretim modelinin yaygın olduğu medrese geleneğinde ölçme değerlendirme uygulamaları da öğrencinin bireysel yeteneğine uygun olarak yılın her hangi bir zamanında müderris-öğrenci ilişkisi çerçevesinde yapılmaktadır.

Öğrenciler sınavda başarılı olmak için çalışmaktan ziyade, hocanın takdirini kazanma isteği, talebe arasında ortaya çıkan rekabet, tahsilin dinî bir emir oluşunun teşvik ediciliği gibi bir takım faktörlerin etkisi ile başarılı olmaya gayret etmektedirler.

Öğrencilere ders kitaplarını başarıyla geçmeleri durumunda diploma niteliğindeki “icazetname” verilmektedir.

Her ne kadar klasik medrese sisteminde bugünkü sınav anlayışına benzer bir uygulama bulunmuyorsa⁷³ da, günümüz Kırgızistan medreselerinin bazılarında yazılı ve sözlü sınavların yapıldığı bilinmektedir.

IV. Kırgızistan'daki Medreselerde Sosyo-Ekonomik Durum

A. Hocalara Sağlanan İmkânlar

Kırgızistan'da gerek imam, müezzin, kayyım gibi camilerde din hizmetleri görevini, gerekse imam, müderris ve molla gibi cami veya medreselerde çeşitli seviyelerde din eğitimi ve öğretimi faaliyetlerini yürütenlere düzenli olarak maaş veren bir kurum bulunmamaktadır. Bunun muhtemel sebepleri arasında, Kırgızistan'da devlet bünyesinde din hizmetlerinden sorumlu Müftülüğün Diyanet İşleri Başkanlığı benzeri bir yapılanmaya gidememiş olması da sayılabilir.

Bu sebeple medrese hocalarının büyük çoğunluğu maişetlerini kendi imkânları ile sağlamaktadırlar. Bununla birlikte bazı müftüler veya bazı hayır sahiplerince maddi olarak desteklenen hocalar da bulunmaktadır⁷⁴.

B. Öğrencilere Sağlanan İmkânlar

Kırgızistan medreselerinde öğrencilerin ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmamaktadır. Ayrıca medresenin giderlerini düzenli olarak karşılayacak vakıfların da bulunmadığı görülmektedir.

Selçuklu ya da Osmanlı medreseleri genellikle devlet ya da çeşitli vakıflar tarafından açılmış ve korunmuş kurumlardır. Medrese sisteminde eğitim-öğretim hizmetleri karşılığında talebelere herhangi bir ücret talep edilmemiştir. Buna karşılık medreselerin kendi bünyeleri içerisindeki vakıfların gelirleri ile medrese öğrencilerinin gıda, yiyecek, kitap ihtiyaçları karşılandığı gibi, talebelerin barınma ihtiyaçları da karşılanmaktaydı. Eğitim-öğretim işinde ana unsurlardan biri olan talebe, her devirde himaye edilmiş, bu durum medreselerin vakfiyelerinde açıkça ifade edilmiştir. Tam bir yatılılık sistemi uygulanan medreselerde öğrencilere ayrıca burs da verilmiştir⁷⁵.

⁷³ Ergün, Mustafa, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996, s. 333.

⁷⁴ Aripov, *Medrese Öğretimi...*, s. 7.

⁷⁵ Şanal, Mustafa, "Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 14, 2003/1, ss. 149-168, Kayseri 2003, s.150-157.

Kırgızistan medreselerinde öğrenciler kullandıkları tüm eşyalarını evlerinden getirmektedirler. Öğrenciler yemek ihtiyaçlarını da kendi odalarında kendi imkânlarıyla gerçekleştirmektedirler. Ayrıca bazı medreselere bin - bin beş yüz Som (otuz beş – elli USD) harç ödenmektedir. Öğrencilerin aydınlanma, ısınma ve yemek pişirmek için harcadıkları elektrik harcamaları bu gelir kaynağından ödenmektedir.

Öğrenciler genellikle kırsal kesimden gelmektedir. Ziraat dönemlerinde ailelerine yardım etmek amacıyla medreseden uzun süreli izin almaktadırlar.

C. Mezunlara Sağlanan İmkânlar

Medreselerden mezun olan öğrencilerin başarılı olanlarının bir kısmı medreselerde hocalık görevini yürütmektedirler. Ayrıca genellikle köylerdeki camilerde imam olarak görev almaktadırlar. Kırgızistan'ın güney kesiminde ve özellikle kırsal kesimde din görevlilerinin, toplum üzerinde etkili bir itibarı vardır.

Medreselerden yetişen din görevlilerinin halkın dinî ve içtimâî hayatlarında tesir icra etmeleri söz konusudur.

Bazı medrese mezunları da Ortaokullarda “Adep Sabagı” adı verilen Ahlak Bilgisi dersi öğretmeni olabilmektedirler⁷⁶.

Sonuç

İslâm dininin Kırgızistan'da yayılışı uzun bir tarihi süreçte gerçekleşmiştir. Egemenliğe kavuşma sonrasında ülkede dinî hayatta önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Farklı din ve kültürlerin hüküm sürdüğü Kırgızistan'da dinî akımlar sistemsiz bir şekilde gelişme göstermektedir.

Ülkede dinî problemlerin çözülmesinde devletin kontrol ve desteğine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çerçevede devlet ile din kurumları arasında yeni ilişkilerin kurulması gerekmektedir. Bu husus din eğitim ve öğretimi kurumlarını yeniden şekillenmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır.

Günümüzde Kırgızistan'daki medreselerin yapı ve işleyişleri göz önünde bulundurulduğunda bazı problemlerin olduğu tespitini yapmak mümkündür.

Her şeyden önce medreseler, birbirleriyle irtibatlı olacak şekilde belli bir plan ve program çerçevesinde çalışmamaktadır.

⁷⁶ Akramova, *Din Eğitiminin...*, s. 105.

Medreselerdeki öğretim programları çağdaş sorunlara cevap verecek nitelikte değildir. Bu kurumların neredeyse tamamında okutulan ders kitapları XII.-XIV. yüzyıllar arasında kaleme alınmış eserlerdir. Ders programlarında Fen, Matematik, Sosyal Bilimlerle ilgili derslerin yanı sıra Yabancı Dil, Beden Eğitimi ve Musiki gibi sanatla ilgili derslere de yer verilmemektedir.

Mezunlar, eğitim seviyesi yüksek olan halkın belki ibadetlerle ilgili konulardaki bazı problemlerine cevap verecek dinî bilgi birikimine sahiptir. Ancak eğitim seviyesi yüksek kişileri etkileme gücüne sahip değildir. Ayrıca mezunların dinî bilgileri halka ulaştıracak yöntemler konusunda yeterli donanımları konusunda eksiklikleri söz konusudur.

Medreselerdeki öğretim kadrosu yeterli düzeyde olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Çoğu medreselerde iki üç hoca ile dersler yürütülmektedir. Medrese öğretmenleri devletten maaş alamamakta ve sosyal güvenceleri bulunmamaktadır.

Dinî kurumların denetimi “Din İşleri Komisyonu” tarafından yürütülmekle beraber bazı medreseler müftülüklerin kontrolünden bağımsız bir şekilde öğrenim hayatına devam etmektedir.

Medreseler devletten destek almadıkları ve vakıflardan düzenli yardım göremedikleri için bazen yabancı ülkelerden maddi destek alma durumunda kalmaktadırlar.

Kırgızistan medreselerinde geleneksel medrese kuruluş yapısı ve ders programları konusunda köklü ve düzenli yeniliklere ihtiyaç duyulmaktadır.

Medrese programlarının yeniden düzenlenmesiyle ilgili Milli Eğitim Bakanlığı, Din İşleri Komisyonu Başkanlığı, İslâm eğitim kurumlarının temsilcilerinden oluşan yönetici, idareci, aydınlar ve eğitimciler arasında çeşitli işbirliği ve görüşmeler yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Medreselerde kısa vadede halkı aydınlatacak din görevlilerini yetiştirmek üzere, Türkiye’deki İmam Hatip liselerine benzer bir yapılanmaya ihtiyaç vardır. Orta öğretim diploması hakkını elde edecek bu mezunlar daha sonra İlahiyat fakültelerine yönlendirilmelidir. Böylece günümüz insanının ihtiyaçlarına cevap verecek bir yapılanmanın gerçekleşmesine imkân verilecektir.

Kaynaklar

Abdikadirov, Camgırçı, *Abdicabbar Medresesinin Öğretim Sistemi*, lisans tezi, Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Oş/ Kırgızistan 2006.

- Abdikaimova, Nazira, *Kırgızistan'daki İslâm Üniversitesi ve Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Eğitim Metotları ve Farklılıklar*, lisans tezi, Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Oş/Kırgızistan 2007.
- Akramova, Dilaram, *Din Eğitiminin Genel Eğitim İçindeki Yeri ve Kırgızistan'daki Durum*, yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000.
- , *Kırgızistan'da Orto Mekteplerdeki "Adep Sabagı" Dersinde Din Eğitimi İle İlgili Amaçların Gerçekleşme Düzeyi (Oş Örneği)*, doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.
- Esenaliev, Amangul, "Diniy Sabat Uçur Talabı", *Kırgız Tuusu Gazetesi*, sy. 55, 16-19.05.1997.
- Anderson, John, "Religion, State, and Society in the New Kyrgyzstan", *Journal of Church and State*, January 1999, ss. 99-116.
- Arık, Durmuş, "Bağımsızlık Sonrasında Kırgızistan'da Sosyo-Dini Görünüm", *Ülkümüz*, yıl 1, sy. 2, Ankara 2004, ss. 299-312.
- Aripov, Niyazali, *Kırgızistan'daki Medreseler ve Medrese Öğretimi*, lisans tezi, Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Oş/Kırgızistan 1998.
- Aydar, Hidayet, "Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Profili", *Uluslararası Globalleşme Sürecinde Kırgızistan'da Din Bilimleri ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Meseleleri Sempozyumu 21 - 22 Mayıs 2007*, Bişkek 2008, ss. 269-292.
- Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, Ankara 1974.
- Büyükalaca, Orhan Nadir, *Kırgızistan'da Din Eğitimi ve Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi*, yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.
- Cihan, Ahmet, "Kırgızistan'da Dinî Bilinçlenmenin Toplumsal Tezahürleri", *Oş İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, Oş/Kırgızistan 2005, ss. 82-93.
- Çelebi, Ahmed, *İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi*, (çev. Ali Yardım) Damla Yay., İstanbul 1983.
- Erdem, Mustafa, *Kırgız Türkleri*, Sosyal Antropolojik Araştırmalar, ASAM (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi) Yayınları, Ankara 2000.

- , "Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hakkında Bildiri", *Uluslararası Sempozyum "Orta Asya'da İslâm" 20-21 Mart 2004*, Oş 2004, ss. 15-17.
- Ergün, Mustafa, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996.
- Erşahin, Seyfettin, *Kırgızlar ve İslâmiyet*, S/E/K Yayınları, Ankara 1999.
- Gosudarstvo, *Religiya-i Zakon (Zbornik Dokumentov-i Materialov)*, Bişkek 1997.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1980, c. I-II.
- Heyat, Farideh, "Re-Islamisation in Kyrgyzstan: Gender, New Poverty and the Moral Dimension", *Central Asian Survey*, c. XXIII, sy. 3, 2004, ss. 275-287.
- Hızlı, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVII, sy. 1, Bursa 2008, ss. 25-46.
- İsabaeva, Mayramkan, *Kırgızistan'da Kur'an Eğitimi ve Müesseseleri*, lisans tezi, Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Oş 2005.
- Kalafat, Yaşar, *Uluğ Türkistan Notları*, Ecdat Yayınları, Ankara 1995.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayihan Yayınları, İstanbul 1991.
- Kırgız Respublikasının Konstitusiyası*, Bişkek 1993.
- Kozukulov, Timur, "Tarihî Süreçte Orta Asya ve Kırgızistan'da Din Siyaseti ve Eğitimi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 24, Erzurum 2005, ss. 167-182.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm ve İlim*, (çev. İlhan Kutluer) İstanbul 1989.
- Nizamova, Zilola, *Kırgızistan'daki Medreseler*, sınıf geçme tezi, Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Oş/Kırgızistan 2007.
- Ömüralı, Uulu Çoyun, *Tenirçilik*, Kron Yayınları, Bişkek 1994.
- Özdenoğlu, Selda, *Kırgız Cumhuriyeti*, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Temmuz 2005, <http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/K%C4%B1rg%C4%B1zistan.doc>, 15.03.2008.
- Pay, Salih, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Eğit-San Yayınları, Bursa 1996.

- , "Kırgızistan: Dinlerin Müsabaka Alanı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVII, sy. 2, 2008, Bursa, ss. 233-252.
- , "Misyonerlerin Kıskacındaki Ülke: Kırgızistan", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVII, sy. 2, 2008, Bursa, ss. 253-283.
- , "Türk Cumhuriyetleri İle Türk ve Akraba Topluluklarındaki İlahiyat Fakültelerine Dair Bir Değerlendirme (OŞ İlahiyat Fakültesi Örneği)", *Uluslararası Globalleşme Sürecinde Kırgızistan'da Din Bilimleri Ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Meseleleri Sempozyumu 21 - 22 Mayıs 2007*, Bişkek, Bişkek /Kırgızistan 2008, ss. 293-309.
- Pedersen, Jons, "mescid", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, c. VIII, İstanbul 1979.
- Polat, Kemal, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005.
- Şanal, Mustafa, "Osmanlı Devleti'nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisasslaşma Bakımından Genel Bir Bakış", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 14, 2003/1, Kayseri 2003, ss. 149-168.
- Temirov, Taalaybek, "Kırgız Bolgonuma Sıymıktanam", *Sovetik Kırgızistan Gazetesi*, sy. 259, 10.11.1998.
- Tüğen, Kamil, *Kırgızistan'dan Notlar*, Bassaray Matbaası, Bişkek 2002.
- Yılmaz, Hüseyin, "Kırgızistan'da Misyonerlik ve Din Eğitimi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XI, sy. 1, Sivas 2007, ss. 91-128.
- , "Çağdaş Dünyada Din Öğretimi ve Kırgızistan'la Karşılaştırılması", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XII, sy.1, Sivas 2007, ss. 91-119.
- Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (mtc. Zeki Megâmiz), Üçdal Neşriyat, c. III, İstanbul 1976.